

TIJDSCHRIF VOOR FILOSOFIE

Krisis

N° 57 december 1994

Subversieve Seksualiteit

Interview met Jürgen Habermas

Recensies

Narcistische amazones

Odile Jansen

Recensie van: Joke J. Hermsen, Nomadisch narcisme: Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen en Ingeborg Bachmann. Kok Agora, Kampen 1993, 327 pagina's, f. 45,—.

Om voor de hand liggende redenen is het proefschriften zelden gegeven een breed lezerspubliek te trekken. Af en toe verschijnt er toch een studie die erin slaagt inhoudelijke diepgang te combineren met een toegankelijke stijl. Tot de uitzonderingen op deze regel behoort de dissertatie van Joke Hermsen *Nomadisch narcisme*. Dit onderzoek naar de posities die drie onorthodoxe schrijfsters/filosofes innemen ten aanzien van de seksestrijd, zal zowel filosofen, literatuurwetenschappers, als de geïnteresseerde leek kunnen boeien. Niet alleen de stijl, maar ook de keuze om aan de hand van leven en werk van deze vrouwen hun denken over sekseverschil en seksuele differentie te belichten, draagt hiertoe bij. Hermsen is met deze keuze Nietzsche trouw, die, zoals zij schrijft, filosofieën beschouwde als een soort onbewuste memoires.

Het thema 'sekseverschil en seksuele differentie' leent zich uitstekend voor een dergelijke benadering. Salomé, Van Zuylen en Bachmann ontleenden volgens Hermsen hun (theoretische) inzichten over de sekseverhoudingen en de mogelijkheden tot transformatie van seksuele identiteit aan de belangrijkste facetten van hun eigen leven: erotiek, liefde, kunst en

artistieke productiviteit. In deze levensgebieden trad voor hen de verhouding tussen de seksen bij uitstek naar voren. Onder invloed van de historische omstandigheden waarin ze zich bevonden en de toenmalige filosofische debatten ontwikkelden zij elk een eigen positie, die tezamen exemplarisch kunnen worden geacht voor de belangrijkste stromingen binnen de feministische theorievorming. Van Zuylen (1740-1805) sluit door haar strijd voor gelijkberechtiging het meest aan bij het liberaal feminisme, Salomé (1861-1937) met haar opvattingen over de "zichzelf genoeg zijnde" narcistische vrouw bij het radicaal feminisme en Bachmann (1926-1973) met haar nadruk op de gecorumpeerdheid van de taal als doorgeefluik van gestigmatiseerde beelden bij het poststructuralistische feminisme.

Voor het onderscheid in sociaal-economische posities van mannen en vrouwen hanteert Hermsen de notie 'sekseverschil'. Het dikwijls als synoniem hieraan beschouwde 'seksuele differentie' reserveert zij voor de psycho-seksuele constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Deze 'splitsing' van sociale en psychische dimensies vormt eigenlijk de basis voor de door Hermsen beoogde 'dialogische' analyse. Met behulp van drie *case studies* wil zij de onderlinge verbanden tussen de diverse posities verhelderen en wijst ze er onder meer op dat elke positie een legitiem antwoord is op verschillende (levens-) omstandigheden. Helaas is het evenwicht tussen theorie en biografie hier en daar zoekgeraakt. Ook de beoogde synthese van de drie delen is niet helemaal geslaagd. De ogenschijnlijk uniforme constructie ten spijt, concentreren de afzonderlijke delen zich toch teveel op de auteur in kwestie. De gewenste 'dialog' komt daarvoor niet echt uit de verf.

Hermens in de beste zin van het woord pragmatische benadering van ideologische tegenstellingen (binnen de vrouwenbeweging) beoogt de ontwikkeling van een vernieuwende visie op de re/constructie van seksuele identiteit. In de notie 'nomadisch narcisme' heeft dit voornemen zijn beslag gekregen.

Met haar ontwerp bouwt Hermens voort op het narcisme-concept van Lou Salomé, dat sterk afwijkt van de gangbare opvatting van narcisme als blinde eigenliefde. Salomé's narcisme is een positieve kracht die uiteindelijk objectliefde mogelijk maakt, voortkomend uit een overvloeien van de narcistische liefde naar andere objecten. De volwassene zal volgens Salomé blijven terugverlangen naar de ervaring van het één zijn met de wereld en de dingen in het primaire narcisme. In de liefdesroes en de artistieke schepping kan voor een moment deze ervaring herbeleid worden. Deze herbeleving zou het mogelijk maken dat het subject, dat zich noodgedwongen met één geslachtsrol moet identificeren, door de hernieuwde kennismaking met het polyseksuele en ongedeelde 'zelf' tot een transformatie van zijn/haar geslachtelijke identiteit komt. Aan deze transformatie wordt een revolutionaire kracht toegeschreven die een verandering teweeg zou kunnen brengen in de verhouding tussen de seksen. Salomé, die haar positieve invulling van het narcisme verbindt met (een niet geslachtelijk bepaalde) 'vrouwelijkheid', geeft daarmee de mogelijkheid aan van een conflictloze vereniging van het 'zelf' met het 'ik', zodat het (vrouwelijk) subject in feite zijn/haar 'Heimat' met zich mee zou dragen. Hermens neemt in haar notie van 'nomadisch narcisme' het transformerende aspect van de narcistische regressie over, maar verwerpt de conflictloze hereniging

als te naïef. Enigszins verwarrend is dat de ontwikkeling van het 'nomadisch narcisme' plaatsvindt in en door de analyse van de drie standpunten, om pas in de epiloog haar definitieve karakter te krijgen.

Niet zonder reden begint Hermens haar proefschrift dus met een analyse van Salomé's narcisme-begrip, waarbij ze, zonder in een al te gemakkelijk biografisme te vervallen, de pendelbeweging tussen leven en theorie beschrijft. Hermens behandelt onder andere Salomé's (intellectuele) verstandhouding met Nietzsche, Freud en Rilke, maar belicht haar bovenal als de oorspronkelijk denkster die ze was. Haar ongebruikelijke opvattingen over het narcisme en het zelfgenoegzame onafhankelijke Weib lijkt Salomé (klassiek narcistisch!) vooral aan haar eigen leven ontleend te hebben. Salomé formuleerde haar opvattingen over een (niet neurotische) regressieve narcistische Weiblichkeit in verzet tegen de heersende negentiende-eeuwse opvattingen over 'de vrouw' als 'oermoeder' of femme fatale. In haar constructie wordt 'het vrouwelijke' als een zichzelf genoegzijnlijk, scheppend en creatief principe beschouwd, dat in tegenstelling tot 'het mannelijke', niet vanuit een rusteloze onvervuldheid steeds weer nieuwe doelen zoekt om zich op te kunnen richten. 'Het vrouwelijke' wordt bij Salomé een positie die in theorie zowel mannen als vrouwen kunnen innemen. De toegang tot het archaische, narcistische 'zelf', middels de liefde en de kunst, leidend naar een herwonnen eenheid met de wereld en de ander, staat open voor beide seksen.

Hermens kritiek op Salomé betreft met name haar ideaalvoorstelling van de narcistische vrouw, waarbij Salomé te veel van haar eigen geprivilieeerde positie uitging. Daarnaast signaleert Hermens het gevaar van biologisch determinisme dat in

Salomé's opvattingen schuilt, door de koppeling van het weibliche narcisme aan het vrouwelijk lichaam. Het mijns inziens zwaarst wegende verwijt betreft de blindheid van Salomé voor de reële machtsongelijkheid tussen de seksen in het alledaagse bestaan. Een bezwaar dat ook tegen het concept van 'nomadisch narcisme' ingebracht had kunnen worden, als Hermsen dit zelf niet min of meer ondervangen had door de on/mogelijkheid van een 'transformerend' narcisme voor minder fortuinlijke vrouwen te analyseren. Hoewel Hermsen zich naar mijn smaak iets te veel laat leiden, of liever gezegd laat verleiden door Salomé's gedachtengoed, is ze zich wel bewust van de kloof tussen abstracte constructies en sociale realiteit. Het is echter tegelijkertijd ontegenzeggelijk waar dat door middel van de kunst en het geschreven woord vrouwen in staat zijn iets van een grensoverschrijdende beweging naar hun 'zelf' te maken, waardoor een veranderde invulling van hun seksuele identiteit zo niet verwezenlijkt, dan toch wel nagestreefd kan worden.

Belle van Zuylen is een van die minder gelukkige vrouwen, die in elk geval niet zoals Salomé van 'sociale blindheid' beschuldigd kan worden. Als er iets tot uiting komt in deze case study, dan is het wel haar scherpe inzicht in de klasse- en seksestrijd. In dit tweede, minst theoretische deel van *Nomadisch narcisme*, verschijnt Belle van Zuylen als een onafhankelijke, uiterst kritische, intelligente en geestige vrouw die te hoop loopt tegen de grenzen die haar gesteld zijn. Typerend voor haar is de beroemde uitspraak "Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid". Ten gevolge van haar gefrustreerde wensen en verlangens leed Van Zuylen aan flauwtes, de zogenaamde 'vapeurs', een in de achttiende eeuw wijd verbreid voorko-

mend hysterisch verschijnsel. Zich verzetend tegen de ongelijke kansen die haar geboden worden, wordt ze een fervent voorvechtster van het gelijkheidsdenken. In oppositie tegen het biologisch essentialisme van Kant en Rousseau formuleert ze een 'ontkoppeling' van identiteit en geslacht, zoals ook tot uiting komt in haar ideeënromans en egodocumenten. Deze betekenisvolle handeling maakt dat, zoals Hermsen schrijft, een andere lezing van de notie 'geslacht' mogelijk wordt. De ont-koppeling creëert in feite ruimte voor een andere invulling van de seksuele identiteit. Met deze constructie toont het gelijkheidsdenken zich, in de visie van Hermsen, als wegbereider voor Salomé's differentiedenken.

De Oostenrijkse schrijfster en filosofe Ingeborg Bachmann zou zich op een even bevlogen wijze als Salomé en Van Zuylen richten op een nieuw ontwerp van mannelijkheid en vrouwelijkheid. De hoofdstukken die aan haar gewijd zijn, behoren tot de meest boeiende van deze dissertatie. In de fraaie interpretatie van de roman *Malina* en enkele verhalen uit de bundel *Het dertigste jaar* slaagt Hermsen erin op een wijze die overtuigender en diepgaander is dan de behandeling van Belle van Zuylen's teksten, Bachmanns idioom te ontleden. Dit betreft met name belangrijke Bachmann-thema's zoals de zoektocht naar een ongecorrumpeerde taal waarin het onzegbare zegbaar zou kunnen worden en de omgang met de "dunkle Geschichte", verwijzend naar het verdrongene in het subject en het verdrongen verhaal van onderdrukking, vervolging en geweld tussen de seksen. Subtiel en helder is gepoogd de filosofische, historische en persoonlijke context waartegen Bachmanns prozateksten contouren aannemen te schetsen. Dit geldt met name voor de beschrijving van

de invloed die traumatische gebeurtenissen zoals de Anschluss (Bachmann was toen tien) en de Tweede Wereldoorlog op haar hadden. Aan de hand van gedichten en poëtische uitspraken illustreert Hermens Bachmanns opvattingen over de taal als locus van geweld en repressie. Een van de problemen waar Bachmann zich na de oorlog voor geplaatst zag, was het dichten in een 'besmette' taal. Deze opgave en de invloed die Wittgensteins filosofie op haar had, leidden ertoe dat Bachmann met uiterste gedrevenheid de taal probeerde te vernieuwen. Ze probeerde het "onzegbare", dat voor haar later vrijwel synoniem werd met het 'het vrouwelijke', uit te drukken. Geïnterpreteerd in het licht van Hermens concept 'nomadisch narcisme' stuit Bachmann bij haar exploraties voortdurend op talige beperkingen in haar pogingen een andere ('vrouwelijke') identiteit te ontwerpen, maar weigert zij de hoop op te geven. Bij haar is er geen sprake van een harmonieuze regressie naar het zelf. Bachmann is ervan doordrongen dat elke poging de grenzen van de identiteit te doorbreken stuit op de taal die de weg naar het zelf belemmert. Het denken over het zelf kan slechts via de taal geschieden. De in de taal verankerde stereotype beelden en stigmata zijn echter niet zomaar daaruit te verwijderen. Het subject ziet de toegang dus geblokkeerd en kan alleen hopen op een mogelijke verkenning. Bachmann identificeert dit 'zelf' als vrouwelijk. Het vrouwelijke subject symboliseert voor haar bij uitstek de "dunkle Geschichte" van de wereld. 'Dunkle' omdat het onkenbaar is gemaakt, verzwegen en genegeerd. Spreken en herinneren zijn mogelijkheden die Bachmann inzet bij de reconstructie van deze "dunkle Geschichte". Het pre-talige zelf en zijn 'dunkle' pre-historie kunnen echter nooit bereikt of doorgrond worden door talige middelen. Het zoekende vrou-

welijk subject rest niets anders dan zich op een eeuwige zwerftocht te begeven. Hermens, die in de vrouwelijke personages uit Bachmann's teksten de ware 'narcistische' nomades verbeeld ziet, vertegenwoordigt een overeenkomstig standpunt. Ook zij verleent in haar concept 'nomadisch narcisme' een positieve dimensie aan de thuisloosheid van het moderne subject. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de epiloog afsluit met het beeld van een Narcissus die in de bron een teken ziet dat niet naar zijn eigen spiegelbeeld verwijst, maar naar een beminde ander die hem bevrijden zal uit de kerker van zijn ik.

Aanknopend bij reeds door Arendt, Deleuze en Braidotti ontwikkelde denkbeelden over de nomadische intellectueel, laat Hermens standpunt zich het beste omschrijven als een poging de vrijheid en onbepaaldheid die de deconstructie van vastliggende identiteiten met zich meebrengt, te verenigen met een oneindige zoektocht van het (vrouwelijke) denkende ik naar een mogelijke positie en identiteit. In dialoog met de posities die de drie vrouwen innamen, krijgt het 'nomadisch narcisme' vorm als een atopische utopie waar hoop en verlangen de drijfveren voor vormen. De kracht van deze paradox vormt mijns inziens tegelijkertijd zijn zwakte. Hermens 'nomadisch narcisme' verraadt namelijk een nauwelijks gemaskeerde wanhoop over de mogelijkheid nog een positie in te nemen in een 'post-ideologisch' tijdperk waarin het subject op drift is geraakt. Hermens is echter niet in staat alle hoop te laten varen. Wie wel? "Die Sprache ist die Strafe" schreef Bachmann ooit, maar zij wist tevens: "Es gilt weiter zu schreiben". In haar geëngageerde en bij vlagen intrigerende drieluik getuigt Joke Hermens van haar moed om aan dit imperatief gehoor te geven.